

ЎЗ-ЎЗИНИ ТАРБИЯЛАШ ВА РИВОЖЛАНТИРИШ ПЕДАГОГИК МУАММО СИФАТИДА

Рустам Убайдулавич Давлетов

Чирчиқ олий танк қўмондонлик муҳандислик билим юрти

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада ўз-ўзини тарбиялаш ва ривожлантиришнинг бўлажак мутахассисларни тайёрлашдаги аҳамияти келтириб ўтилган. “Ўз-ўзини” тушунчасининг мазмун-моҳияти, тузилиши ва таркиби асосланган ҳамда ўз-ўзини тарбиялаш ва ривожлантиришнинг қоидалари, вазифалари, услублари ва амалий ҳаракатлари бўйича фикр-мулоҳазалар баён этилган.

Калит сўзлар: ўз-ўзини тарбиялаш, ўз-ўзини ривожлантириш, компетенция, ўз-ўзини кузатиш, баҳолаш, ташаббускорлик, қобилият, ишонч, инновацион компетентлилик.

ABSTRACT

This article discusses the importance of self-education and development in the training of future specialists. The essence, structure and composition of the concept of “self” are based on the rules, tasks, methods and practical actions of self-education and development.

Keywords: self-education, self-development, competence, self-observation, evaluation, initiative, ability, trust, innovation competency.

КИРИШ

Бугунги кунда таълим жараёнида ўзини ўзи ривожлантириш масаласига алоҳида эътибор қаратилиб, бўлажак мутахассисларни тайёрлашда, уларда инновацион компетентликни такомиллаштиришда ўз-ўзини ривожлантириш тизимининг аҳамияти ортиб бормоқда. Айниқса, олий таълим тизимини ислоҳ қилишнинг устувор йўналишларини белгилаш, замонавий билим ва юксак маънавий-ахлоқий фазилатларга эга, мустақил фикрлайдиган юқори малакали кадрлар тайёрлаш жараёнини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш назарда тутилган[1] бир қатор меъёрий-ҳуқуқий асослар ҳам ўз-ўзини ривожлантириш орқали таълим жараёни субъектлари компетентлигини такомиллаштиришга қаратилган. Умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълими давлат таълим стандартларида

ҳам умумтаълим фанларини ўқитишнинг узлуксизлиги ва изчиллигини таъминлаш, замонавий методологиясини яратиш, умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълими давлат таълим стандартларини компетенциявий ёндашув асосида такомиллаштириш[2] орқали таълим олувчиларда таянч компетенцияларни шакллантирилиши таъкидлаб ўтилган. Бу компетенциялар орасида ўз-ўзини ривожлантириш компетенцияси таълим олувчининг кейинги фаолиятига катта таъсир кўрсатиши кўплаб тадқиқотларда асослаб берилган.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯСИ

Таълим тизимида ўз-ўзини ривожлантириш масалалари бўйича кўплаб илмий изланишлар ва бир қатор услубий ишларда ўз-ўзини тарбиялаш ва ривожлантиришнинг назарий асослари ҳамда амалий аҳамияти бўйича маълумотлар келтириб ўтилган. Ўз-ўзини тарбиялаш ва ривожлантиришнинг комил инсон тарбиясидаги аҳамияти, илм-фан ютуқларидаги ўрни бўйича Абу Наср Фаробий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Махмуд Қошғарий, Абдулла Авлоний каби мутафаккирларимиз асарларида келтириб ўтилган. Касбий компетенцияларни такомиллаштиришда ўз-ўзини ривожлантиришнинг муҳимлиги А.Муслимов, Ш.Абдуллаева, Д.Н.Арзикулов, Р.Х.Джураев, У.К.Толипов ва бошқа олимлар томонидан тадқиқ этилган.

Рус олимларидан В.В.Давыдов, А.Н.Леонтьев, С.Л.Рубинштейн, Г.К.Селевко кабиларнинг тадқиқотларида ўзини ўзи ривожлантириш тушунчасининг мазмуни, моҳияти ва тузилиши келтириб ўтилган. Шунингдек, ўрта махсус таълим муассасалари талабаларида ўзини ўзи ривожлантириш компетенциясини шакллантириш бўйича В.А.Абакумов, касбий ўзини ўзи ривожлантириш компетенциясини шакллантириш бўйича С.В.Бабинлар илмий изланиш олиб борган.

Е.И.Артамонова, Л.К.Гребенкина, Л.П.Илларионова, Л.С.Подимовалар инновацион компетентликни ривожлантиришда шахснинг ўз-ўзини ривожлантириши самарали восита сифатида таърифланади. Педагогнинг инновацион фаолиятга тайёрлаш шахсий-стратегик жиҳатдан таҳлил этилади ва бунда шахснинг ўз-ўзини ривожлантиришга мавжуд, долзарб ҳамда потенциал имкониятлари ва қобилиятларига эътибор қаратилади.

Шунингдек, бир қатор тадқиқотларда бевосита педагогга хос касбий компетентлик ва унинг ўзига хос жиҳатлари ўрганилган, ана шундай тадқиқотлар сирасига А.К.Маркова ва Б.Назаровалар томонидан олиб борилган изланишларни киритиш мумкин.

Ўз тадқиқотларида А.К.Маркова педагогнинг касбий компетентлигининг таркибий асослари сифатида ўз-ўзини ривожлантириш, ўз-ўзини намоён этиш кабилардан иборат эканлигини қайд этади.

НАТИЖА ВА МУҲОКАМА

Илмий-фалсафий ва психологик тушунчаларни таҳлил этиш шуни кўрсатдики, илмий билимлар шаклланишининг ҳозирги замон босқичида ўзини ўзи ривожлантириш, ўзини ўзи ташкил этиш, ўзини ўзи тарбиялаш, ўзини ўзи ҳаракатлантириш ва бошқа кўплаб “ўзини ўзи” кўшимчаси кўшилган тушунчалардан фаол фойдаланилади. “Ўзини ўзи” атамашунослигини юзага келиши ва уларнинг фаол қўлланилиши фалсафий, психологик ва педагогик фикрлашда бирор бурилиш пайдо бўлганлигини кўрсатади. Талабанинг ўзини ўзи ривожлантириш компетенцияси касбий ўзини ўзи белгилаш ва ўзининг ўқув-касбий фаолиятини онгли равишда амалга ошириш асосида ўзининг имкониятларини намоён этиш тажрибаси ёки қобилияти ҳисобланади [3].

Ўз-ўзини тарбиялаш учун, аввало ўзини атрофлича чуқур ўрганиш, ўз ишидаги ютуқ ва камчиликларни кўра олиш лозим, бу ўз-ўзини ўрганиш ва бошқа кишини англаш учун ҳам зарур. Бошқа ютуқларни ўрганмай, ўзини бошқалар билан таққосламай туриб, ўзини шахс сифатида ўрганиш мумкин эмас. Ўзини англаш, ўзини баҳолаш хусусияти бошқа кишилар билан муносабат жараёнида, биргаликдаги фаолият вақтида таркиб топади. Энг аввало ўзида қобилиятнинг қандай хислатлари борлигини ўрганиши керак. Бирор бир фаолиятга муҳаббати юксак киши шу ишга чин кўнгилдан берилиб ишлайди, ҳеч қандай формализмга йўл қўймайди. Ўз касбини севган инсон доимий равишда ғоявий-сиёсий савиясини ошириш ва билим доирасини кенгайтиради, ўз соҳасини чуқур билиш устида қунт билан ишлайди.

Демак, таъкидлаб ўтилганидек, ўз-ўзини тарбиялаш ўз фаолиятини таҳлил қилишдан ва ўз шахсини такомиллаштиришдан бошланади. Ўқитувчи ўз устида ишлаши, ўз-ўзини тарбиялашда қуйидаги услублардан фойдаланади:

1. Ўз-ўзини билиш: ўзини кузатиш; ўз ҳаракатларини таҳлил этиш; ўз-ўзини синаш; ўртоқларининг фикрини тушуна олиш.
2. Ўзига баҳо бериш: ўзини кузатиш; ўзига тавсиф бериш; ўз-ўзини тақдирлаш ва б.

Ўз-ўзини тарбиялаш шахсни ташаббускорлик ва мустақилликка ундайди, у ўз шахсий фазилатларини таҳлил қилишга, хатти-ҳаракатларини ўйлашга ўргатади. Ўз-ўзини

назорат қилиш учун ўзининг юриш-туриши, интизоми, ижобий одатларининг ортиб бориши ва аксинча, салбий одатларининг камайиб боришини кузатиб боради. Ўз-ўзини баҳолаш ўқитувчини, ўз имкониятларини баҳолашда, ўзидан қониқиш ҳосил қилишда ёрдам беради.

Ўқитувчи ўз-ўзини тарбиялаш билан бирга ўз устида тинмай ишлаб, ўзининг ғоявий-сиёсий онгини доимий равишда ривожлантириб, педагогик маҳоратини такомиллаштириб боради. Бу йўналишда М.И.Калининнинг ўқитувчиларга қилган мурожаати айниқса катта аҳамиятга эга. У “ўқитувчи ўзини бутун куч-қувватини, имконини, ўзида бор ҳамма қимматбаҳо нарсаларни ўз ўқувчиларига, халққа беради. Аммо, ўртоқлар, агар сиз ўзингизда бор нарсаларнинг ҳаммасини бугун, эртага, индинга берсангиз-у, лекин ўзингизда бунда ўз билимларингизни, ўз кучингизни, ўз қувватингизни яна ва яна тўлдириб бормасангиз, у ҳолда ўзингизда ҳеч нарса қолмайдику, ахир. Ўқитувчи, бир томондан, ўзида борини беради, иккинчи томондан, ўзига халқдан, ҳаётдан, фандан ҳамма яхши нарсаларни олиб ҳазм қилади ва бу ҳамма яхши нарсаларни яна янгидан болаларга беради”[4]. Демак, ўқитувчи фаолияти бумеранглик яъни, ўзаро тезкор қайтар алоқа асосида кечади.

Илғор ўқитувчи ҳамма вақт педагогика соҳасидаги янгиликларни билишга интилади, бошқа ўқитувчиларнинг тажрибаларидан, шунингдек, ўз шахсий тажрибаларидан фойдаланишга ва уларни умумийлаштиришга ҳаракат қилади. Агар шахс изланса, ўз қобилиятлари устида ишласа, ўзидаги яхши фазилатларни камол топирса, унинг обрўси, мавқеи ҳам шу даражада юксалади ва доимо эл назарида бўлади. Ўқитувчи ўзида кузатувчанликни, ғамхўрликни тарбиялаши лозим. Ўқитувчининг мустақил билим эгаллаши ва малакасини ошириши зарурий шартлардан бўлиб, шарқ мутафаккирлари “ўқитувчи ўзи ўқиб турсагина – ўқитувчи бўла олади, агар ўқишни тўхтатиб қўяр экан, унда ўқитувчилик ҳам ўлади”, деб билдирган фикрлари айни ҳақиқат.

Ирода ва характерни шакллантиришда ўз-ўзини тарбиялаш катта аҳамиятга эга. Ўқитувчилик фаолиятида ўқитувчи характери муҳим аҳамият касб этади. Бунда ирода, ҳис-туйғуларини бошқариш орқали ўзини-ўзи тарбиялашда маълум натижаларга олиб келиши лозим. Бунда ўзини идора эта олиш, яхши кайфият, ўзига буйруқ бериш, ишонтириш, шахсий режимга риоя қилиш ва ўз қондасига эга бўлиш лозим бўлади.

Л.Н.Толстой ўз-ўзини тарбиялашда қуйидаги қоидаларга амал қилган шахсни шундай тавсифлайди: “....

нима белгиласа, ҳеч нарсага қарамай тезкорлик билан бажарар, нимани бажарса яхши бажарар, доимо ақлий, ўз имконияти доираси асосида фаолият кўрсатишга ҳаракат қиларди”.

У.Г.Шульц фарзига кўра, ўз-ўзини тарбиялашда қуйидаги вазифалар катта аҳамиятга эга:

бир кунлик ёки ҳафталик иш режасини тузиш, уни бажариш;
умидсизликка тушмаслик, камчиликларни бартараф этиш;
ўзига, муваффақиятга ишониш;

“мен ўзимга ишонаман”, “мен буни қилишни хоҳлайман”, “мен қила оламан” каби ўз-ўзини ишонтириш формуласини қўллаш[5].

Педагогнинг касбий компетентлигини ривожлантиришда ўз устида ишлаш ва ўз-ўзини ривожлантириш муҳим аҳамиятга эга. Ўз-ўзини ривожлантириш вазифалари ўзини ўзи таҳлил қилиш ва ўзини ўзи баҳолаш орқали аниқланади. Демак, ўзини ўзи ривожлантириш – инсоннинг ўзини шахс сифатида тўла намоён этишга йўналтирган онгли фаолияти. Ўзини ўзи ривожлантириш фаолиятнинг мақсадларини аниқ англашни ва унинг мавжудлигини, идеаллар ва шахсий йўналганликни назарда тутати[6].

Маълумки, инсониятни камолотга чорловчи имкониятлар шунчалик кўпки, уларга эришиш мақсадлари интилишида сабр-тоқат билан ўз устида ишлаш орқали эришиши мумкинлигини кўплаб далилларда кўрамиз. Буюк немис педагоги Д.Дистерверг ҳар бир ўқитувчи ўз-ўзини тарбиялашни ўз олдига шарафли вазифа қилиб белгилаши лозимлигини таъкидлаб ўтади[7]. Рус педагоги А.Б.Луначарский эса, “Педагог ўзида инсоният идеалини шакллантириши лозим”лигини айтиб ўтган.

Айнан инсониятнинг гўзал фазилатларини ўзида шакллантириш ҳар бир педагогнинг касбий тайёргарлигининг пойдеворини ташкил этади. Ушбу пойдеворда педагогнинг касбий маҳорати ўз устида ишлаш туфайли кундан-кунга ўсиб бориши мумкин.

О.Ю.Шмидт умрининг ҳар бир дақиқасидан сермахсул фойдаланаган олим сифатида доимий ўз-ўзини тарбиялаш билан шуғулланиб, инсон имкониятлари кенг эканлигини исботлади. А.А Любишев эса, инсон учун ёмон, бўш, ортиқча вақт бўлиши мумкин эмас, у ўз умрининг дақиқаларини онгли ҳолда ҳисоблашдан кўрқмаслиги кераклигини таъкидлайди. К.Д.Ушинский ўз-ўзини тарбиялаш орқали қуйидагиларга эришиш мумкинлигини билдиради: хотиржамлик, сўзда ишонч ва тўғрилиқ, хатти-ҳаракатга мулоҳаза билан ёндошиш,

қатъийлик, ўзи хақида сабабсиз бирор оғиз гапирмаслик, лозим нарсалардангина фойдаланиш, ҳар куни кечаси ўзига ўзи ҳисобот бериш, бирор маротаба мақтанмаслик ва ҳоказо.

Шуни айтиш жоизки, кўплаб инсонлар ўзининг бебаҳо вақтини бекорга ўтказиб юборади. Инсон ўз одатларнинг бир хиллик кун тартиби ҳукмронлиги таъсирига кириб, ўзининг режаларини кечиктириб юборади. Ўз-ўзини ишонтириш, собит қадам ирода орқалигина ўзининг қобилиятларини намоён этишга эришиш мумкин. Ўзини тарбиялашнинг психологик шароитлардан бири ўз-ўзидан норозилик бўлиб, уни Л.Н.Толстой, “мен телба, ўзгаларга қизиғи йўқ, чидамсиз ва болалардек уялчанман”, дея билдирган киноядан ҳам билиш мумкин.

Ўз устида ишлаш бу мутахассис томонидан ўзини ижтимоий ҳамда касбий жиҳатдан ривожлантириш, камолотга эришиш йўлида мақсадли, изчил, тизимли ҳаракатларнинг ташкил этиши тушунилади.

Мутахассиснинг ўз устида ишлаши қуйидагиларда кўринади: касбий БКМни такомиллаштириб бориш; фаолиятга танқидий ва ижодий ёндошиш; касбий ва ижодий ҳамкорликка эришиш; ишчанлик қобилиятини ривожлантириш; салбий одатларни бартараф этиб бориш; ижобий сифатларни ўзлаштириш ва ҳоказо.

Педагогнинг ўз устида ишлаш босқичи узвий, тизимли шаклда олиб борилади, жумладан, биринчи босқичда ўз фаолиятини таҳлил қилиш асосида ютуқ ва камчиликларини аниқлайди, иккинчи босқичда эса, ютуқларини бойитиш ва камчиликларни бартараф этиш юзасидан аниқ қарор қабул қилади, учинчи босқичда қабул қилинган қарор бўйича амалий ҳаракатларни самарали ташкил этиш йўлларини излайди, тўртинчи босқичда хато ва камчиликларни такрорламасликка интилади ва сўнгги бешинчи босқичда қабул қилинган қарорнинг изчил бажарилишини доимий назорат қилиб боради.

Педагогнинг қуйидаги амалий ҳаракатлари мутахассис сифатида унинг ўз устида ишлашини ифодалаб беради:

аниқ мақсад, интилиш асосида педагогик жараёни такомиллаштириш;
педагогик жараён самарадорлигини, ўзининг ишчанлик фаоллигини ошириш;

изчил равишда янгиланиб бораётган педагогик билимларни ўзлаштириш;
илғор технология, метод ҳамда воситалардан хабардор

бўлиш;

фаолиятига фан-техниканинг сўнгги янгиликларини самарали татбиқ этиш;

касбий кўникма ва малакаларини такомиллаштириш;

салбий педагогик низоларнинг олдини олиш, бартараф этиш чораларини излаш ва ҳоказо.

Шахс инновацион компетентлигининг кўрсаткичлари бўлиб инсоннинг ҳодисаларга таъсир этиши, ҳодисаларни бошқариш, улардан ўз-ўзини ривожлантириши учун фойдаланиш қобилиятлари хизмат қилиши мумкин. Инновацион компетентли педагогнинг фаолияти айнан шахсга йўналтирилган бўлиб, унда таълим олувчиларга ўзгариб бораётган ижтимоий маконда юзага келиши мумкин бўлган муаммоли вазиятларда ўзлаштирилган билимлари асосида мустақил қарор қабул қила олиш, масалаларни тезкор ҳал қилиш, ўзининг барча қобилиятларини рўёбга чиқара олиш кўникмалари ўргатилади. Чунки учинчи минг йилликда меҳнат бозори кучли рақобат ва иқтисодий эҳтиёж муҳити шароитида кадрлар танлашга алоҳида эътибор бериб, уларни жиддий сараламоқда. Иш берувчилар мутахассисларнинг нафақат билим даражасини, балки тўплаган тажрибасини, ўз-ўзини ривожлантириш йўлида янги билимларни ўзлаштириш кўникмасини ҳам баҳолашмоқда[8].

Шундай қилиб, рақобатбардош иқтисодий-ижтимоий муносабатлар шароитида таълим тизимида юзага келадиган кучли рақобатга бардошли бўлиш эҳтиёжи ҳар бир мутахассисни ўзида касбий компетентлик ва унга хос сифатларни таркиб топтиришга ундайди. Касбий фаолиятда назарий билимлардан самарали фойдаланиш, юқори даражадаги касбий малака, маҳорат ва иқтидорни намоён эта олиш асосида касбий-педагогик компетентликнинг муайян сифатлари намоён бўлади. Хусусан, педагогга хос касбий компетентлик негизида ижтимоий, махсус (психологик, услубий, инфорацион, креатив, инновацион ҳамда коммуникатив), шахсий, технологик ва экстремал компетентлик каби сифатлар акс этади. Педагогнинг касбий компетенцияси педагогик жараёни самарали, муваффақиятли ташкил этилишини таъминлайди. Касбий компетенцияга эга бўлиш учун педагог ўз-ўзини изчил ривожлантириб бориши ва бунда махсус инновацион дастурлар жорий этиши лозим, бу албатта, катта амалий ёрдам беради. Зеро, бу каби дастурлар орқали мутахассисда мавжуд бўлган компетентлик сифатлари ва ривожлантириш зарур бўлган БКМни аниқ, холис ифодалаш мумкин.

ХУЛОСА

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, жамият тараққиётида таълим-тарбия, унинг мазмунини, мақсад вазифалари муҳим аҳамият касб этади. Ҳар бир тузум ижтимоий-иқтисодий сиёсий тараққиёт ўз йўналишини белгилашда ёш авлодга “нимани ўқитиш керак, қандай ўқитиш керак ва кимлар ўқитиши керак?” каби жамият олдидаги кўндаланг кўйиладиган саволларга жавоб излаб келган. Мазкур саволларга жавоб топиш, яъни таълимни янгилаш, унинг тизимини, мазмунини қайта қуриш, янги ҳолатга йўналтириш Республикамизнинг устувор йўналишларидан бири ва бу, албатта, кенг қамровли, босқичма-босқич равишда амалга ошадиган жараён. Ёшларда мустақил равишда билим олиш ва уни ҳаётга қўллаш кўникмаларини ҳосил қилиш, ахлоқ ва одобни яхшилаш зарурати таълим жараёни даврида шаклланади. Бу ҳолатни таълим олувчининг ўзи англаб етиши лозим, шундан кейин бошқарув назариясининг асосий тамойили, тушунча ва қоидаларини эгаллаган ҳолда ўзини-ўзи тарбиялаш ва ривожлантиришга эришади.

REFERENCES

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги 2019 йил 8 октябрь, ПФ-5847-сон Фармони. www.lex.uz.
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 6 апрелдаги 187-сонли “Умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-хунар таълими давлат таълим стандартларини тасдиқлаш тўғрисида”ги Қарори. www.lex.uz
3. Бабина С. В. Формирование компетенции профессионального саморазвития студентов вуза: автореф. канд. пед. наук. С. В. Бабина. - М., 2009. -24 с.
4. Пирмухаммедова М. Педагогик маҳорат асослари. Т.: 2001.
5. Султонова Г. Педагогик маҳорат. Т.: 2001.
6. Шарипова Г.Н. Педагогик таълим кластери шароитида талабаларда ўзини ўзи ривожлантириш компетенциясини шакллантириш / пед. фан. фалс. докт. дисс. Т.: 2021. -Б. 21-23.
7. Азизходжаева Н.Н. Педагогик технология ва педагогик маҳорат. Тошкент, 2004.
8. Бабаджанов С.С. Педагогика олий таълим муассасалари талабаларининг медиакомпетентлигини ривожлантириш технологияси («Информатика ва ахборот технологиялари» ўқув фани мисолида): п.ф.б.ф.д (PhD) диссер.... Тошкент, 2018.

